

ГТАХР 18.41.85

**ЖЕТІСУДЫҢ ОҢТҮСТІК-БАТЫС АЙМАҒЫ ӘН ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ
ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ ЖАЙ-КҮЙІ
(2018ж. Жамбыл облысы, Меркі ауданына барған экспедиция материалдары бойынша)**

Б.Ж. Бәбіжан

Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы,
Т.Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер академиясы
baglan_2004@mail.ru

Меркі ауданы Қырғыз Алатауының етегінде орналасып, Қырғызстанның солтүстігімен, Жамбыл облысының Шу, Мойынқұм және Тұрар Рысқұлов ауданымен шекаралас. Меркі ауданы халқының мал шаруашылығымен айналысуы, қоғамда патриархалды әдет-салттардың сақталуы аталған аймақта қазақтың ғұрыптық және ғұрыптық емес фольклорының тарауына негіз болған. Меркіде жазылып алынған нұсқалар ішінде жалпыұлттық сипаттағы әндермен, этномызыкатушылардың аға буын өкілдері кездестірмеген әндер бар. Соңғы топқа: «Дом-дом», «Діридан», «Арба келді», «Жел сөздің данасымын», «Иғаужан», «Үри-соқ», «Нұрлығайын», т.б. жатады. Бұл жерден табылған әндердің бірқатары еліміздің басқа аймақтары әндерінің сөздерімен айтылғаны, сонымен қатар, кейбір нұсқалардың әуені мен сөзі мүлдем жаңа қайырмаларға ұласатыны белгілі болды. Экспедиция барысында жазылған әндер шумақтық және жартышумақтық музыкалық құрылымда, әуендік жүйесі диатоника және аралас (диатоника-пентатоника) жүйелеріне сүйеніп шығарылған.

Түйін сөздер: ән фольклоры, Жетісудың оңтүстік-батысы, Меркі, жүйелі әдіс, қара өлең, поэзиялық мәтін, музыкалық-поэзиялық құрылым.

Жетісу - Орталық Азияның тарихи-географиялық аймағы. Зерттеуші В.В.Бартольдтың пікірінше, жергілікті халық Жетісу деп Іледен солтүстікке қарай созылған аймақты атаған, оған Лепсі, Басқан, Ақсу, Бүйен, Қызылағаш, Қаратал және Көксу өзендері енген.

Жетісу қазақтарының музыкалық мұрасын этномызыкатушылар бір ғасырға уақыттан бері жинап, зерттеп келе жатқаны белгілі және бұл саладағы еңбектердің маңызы күні бүгінге дейін көкейкестілігін жоймаған. Алайда археология, этнография, мәдениеттану, фольклортану мамандарының соңғы жаңалықтары, отандық және шетелдік этномызыкалогиядағы тың әдіснамалар заманауи зерттеушілердің алдына Жетісу ән дәстүрлерін жан-жақты және бұрынғыдан да тереңірек зерттеу міндеттерін қояды. Оларды жүзеге асыру мақсатында Жетісу секілді территориясы үлкен аумақты алып жатқан өңірді *оңтүстік-батыс* және *солтүстік-шығыс* өлкелеріне бөліп қарастыру орынды екенін этномызыкатумен салалас ғылымдар тәжірибесі дәлелдеп отыр.

Ұсынылып отырған баяндама мақсаты – аталған аймақтағы ән фольклорының қазіргі кездегі таралуы мен сақталуының жай-күйін сипаттау болып табылады (айта кетерлік дерек – Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының ұйымдастыруымен Меркі ауданына С.Ақжігітов бастап барған жалғыз экспедиция 1959 ж. шілде айында болып, ол кезде фольклорлық материал үш-ақ ауылдан жазылды). Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін жүйелі зерттеу әдісін қолдану барысында біздің барған фольклорлық экспедициялық әндерінің орындалу аясына жататын: өлкенің географиялық, шаруашылық және әлеуметтік факторларын сипаттап, музыкалық-поэзиялық нұсқаларының жалпы құрамын анықтау, өлеңдік мәтіндерін, музыкалық ерекшеліктерін талдау жұмысын бастау секілді міндеттерді орындау қажеттілігі туды.

Диссертациялық жұмыстың жоспары бойынша 2018 жылдың 20-28 тамызында мен Жамбыл облысы, Меркі (Жетісудың оңтүстік-батыс жағына кіретін аймақ) ауданына фольклорлық экспедицияға бардым. Экспедиция маршруты Меркі, Ақтоған, Қазақ диқан, Ақарал, Тәтті, Қызыл қыстақ, Акермен, Аспара, Тұрар Рысқұлов, Мың қазан, Андас батыр, Ойтал және Кеңес елді-мекендерінде өтті. Соның нәтижесінде ел ішінен 80-ге жуық ән жазылып алынды.

Қырғыз Алатауының баурайында орналасқан Меркі ауданы шығыста - Қырғызстанмен, солтүстігінде - Жамбыл облысының Мойынқұм, солтүстік-шығысында - Шу, оңтүстік шығысында - Рысқұлов аудандарымен шекаралас.

Меркі ауданының оңтүстік жағы таулы-қыратты болып келсе, орталық бөлігі мен солтүстігі - жазықтық. Меркінің барлық өзендері: Қайнар, Меркі, Ойтал, Аспара Қырғыз Алатауының солтүстігінен басталып, ауданның орталығында орналасқан Қорағаты өзеніне құяды. Меркі ауданының 70%-ы

казактардан тұрады. Сонымен қатар, ауданда орыс, түрік, әзірбайжан, өзбек, қырғыз, грек күрд, т.б. халықтарының өкілдері тұрады¹.

Меркі ауданындағы негізгі шаруашылық түрлері – жайылымды және жартылай көшпелі мал шаруашылығы және егіншілік. ХХ және ХХІ ғ.ғ. басындағы орасан тарихи-әлеуметтік маңызы бар оқиғалар жергілікті елдің рухани келбетіне өз әсерін тигізгенімен, экспедиция барысында шаруашылық типі мен патриархалды сананың сақталуының нәтижесінде Меркі ауданында қазақтың ән фольклорының ғұрыптық және ғұрыптық емес салаларындағы ән үлгілері сақталғаны белгілі болды.

Аталған аймақтың едәуір үлкен бөлігінде Ұлы жүзге қарайтын рулар орналасқан. Мұндағы фольклор нұсқаларын айтқан респонденттердің негізгі бөлігі – «дулат» руының *ботбай* және *жаньыс* тармақтарының өкілдері болып келетін, негізінен, жас кезінде білім беру, медицина, сауда, кітапхана, т.б. салаларда жұмыс істеп, зейнеткерлікке шыққан, көпбалалы отбасылардың ардақты аналары болып табылатын жасы үлкейген әйел кісілер болды. Респонденттердің көбі фольклорлық ән репертуарын бала кезінен отбасынан, – өскен ортасынан үйренгені белгілі болды. Айта кетерлік нәрсе – Меркідегі қазақ ән фольклор нұсқаларын жеткізушілерінің қатарында өз қандастарымызбен қатар, өзбек және ұйғыр ұлттарының өкілдері қатарынан шыққан дәстүрді жалғастырушылар кездесті.

Экспедиция барысында таспаға қазақтың үйлену салтына қарасты *сыңсу*, әйелдер *жар-жарларын*, күнтізбелік ғұрыпқа жататын *жарамазандар* жазылып алыны. Ғұрыптық емес фольклор бойынша Меркіде негізінен *қара өлең* кең тарағаны анықталды. Сондай-ақ, бұл қатарға *бесік жырлары* мен *арнау-әндер* қосылып жазылды. Жетісудың оңтүстік-батысына қарайтын басқа аудандардағыдай, Меркіде атақты әнші-сазгер Кенен Әзірбаевтің әндері жиі шырқалатыны белгілі болды. Бізге кездескен респонденттер Кененнің «Ой, жайлау», «Басты өлең», «Келінжан» әндерін орындады.

Меркі ауданынан аға буын мамандары жазып алған материалмен салыстырғанда, мұнда ғұрыптық емес фольклордың, оның ішінде *қара өлеңді* айту дәстүрінің тұрақты түрде үзілмей келе жатқаны байқалды. Қара өлеңнің кең тарағаны бойынша бұл өңірдің ән фольклорын Оңтүстік Қазақстан, Монғолия және Қытайдағы отандастарымыздың ән мұрасымен қатар қойып, еліміздің батыс аймақтарынан ерекшелендіруге болады. Қара өлең жанры қазақтың музыкатану саласында кең таралған жанр. Бұл әндерге ден қойып, музыкатану ғылымында жанр туралы мақала жазған С.Елеманова деген ғалым болатын. Өзінің ғылыми зерттеуінде ғалым бұл әндер туралы былай дейді: «Қара олен исполняется, как правило на тоях, вечеринках, сборищах, словом, публично, а исполнению предшествуют приглашение или просьба спеть» [1,45].

Қара өлеңдер көбінесе дастархан басында түрлі той-жиындарда көпшіліктің көңілін көтеру ниетімен орындалатыны белгілі. Оны түрлі жастағы, түрлі туыстық қатынастағы қоғам мүшелері: құрдастар, жезде мен балдыз, жеңге мен қайны, нағашы мен жиен өзара әңгімесін қалжың-күлкіге айналдырып айтқанына көптеген мысал келтіруге болады. Осылайша бір-біріне айтқан қара (қайым) өлең адамдар өзара «тең» дәрежеге түскендей болған.

Меркіде жазылып алған қара өлеңдердің бірқатары Жетісудың және республикамыздың басқа аймақтарында бұрын жазылып алынған әндер болып шықты. Мұндай мысалдар қатарына: «Ай, сәулем», «Дедімай-ау», «Шилі өзен», «Бес кәмпит, алты жаңғақ», «Ақтолғай», «Шынар-ай», «Долана», «Гүл-гүл жайна», «Гүлдерайым», т.б. жатады. Бұл әндер осы жолдар авторының бұрынғы экспедициясында жазылып алынып қара өлеңдер жинағына енген [2]. Олардың ішінде жаңа мәтіндермен орындалған нұсқалардың мазмұны жинаушыға қарата айтылып немесе орындалуының басқа жағдайларына байланысты болды, яғни, респонденттер әнді орындау барысында суырып-салма қабілетін танытып, бұрынғы экспедицияларда кездеспеген өлең жолдарын орындады. Респонденттердің суырып салма қабілеті көптеген ән мәтіндерінен байқауға болады. Олардың бірінші шумақты айту барысында «өлең» ұғымына тоқтап, оны жан-жақты көрсетуі төмендегі жолдардан байқалады:

Айт дегенде өлеңді, тұрамыз ба,
Көпшіліктің көңілін бұрамыз ба.
Бүгін айтпай өлеңді, қайда айтамыз?
Өлең түгіл сөз қиын ақылы азға («Ай, сәулем»),

Домбыра қос ішекті қолғ(а) алайын,
Азырақ алдыңызда толғанайын.

¹ Kk.wikipedia.org/wiki/Меркі ауданы

Бір жырды жазып келдім, елім, жұртым,
Өздерін ақылға сап, бағалағын («Арнау»I),

Өлеңді айта алмаймын мен сасқанда,
Болғанда Мәді жерде, Иса аспанда.
Өлеңді бүгін айтпай қайда айтамын,
Отырып екі жайсаң бас қосқанда («Әй, игәй»),

Өлеңді айтқан жақсы білгеннен соң,
Қасқаяр күрек тісің күлгеннен соң.
Өлеңді айтып-айтпай неге керек-ау,
Бас қосып дастарханға жүрмеген соң. («Замандастар, аман бол-ай»),

Өлең ғайып ендеше, өлең ғайып,
Ойнағаның, күлгенің-бәрі айып.
Ойнамайын, күлмейін десем дағы,
Өмір өтіп барады қылдан тайып. («Өлең ғайып»)

Ән мәтіндерінің көбінде өлең орындау – көпшіліктің (туыстардың) көңілін көтеру мақсатында болатыны баяндалады. Қоғамның патриалхалды санасы өлеңдерде ағайын-жекжатқа деген бауырмалшылық сезімнен де байқалады:

Өлеңді айтқан жақсы білгеннен соң,
Қасқаяр күрек тісің күлгеннен соң.
Бүгін айтпай өлеңді қайда айтамыз,
Бауырлармен бас қосып жүргеннен соң. («Үридан»)

Еліміздің кейбір басқа аймақтарындай, қара өлең әуені үйлену салтында орындалатын бірқатар «Тойбастар» нұсқаларына негіз болғаны белгілі [3]. Мұндай ерекшелікті Меркіден жазылып алынған «Тойбастарлардан» да көруге болады. Мысалы Н.Қалтайқызы және С.Олжабаеваның жеткізген нұсқалары «Күміс құмған-ай» және «Ай, сәулем» әндерінің әуеніне айтылды. Бұл ерекшеліктен этномузыкалогия тәжірибесінде орныққан кейбір тұжырымдардың дәлелденетінін байқауға болады. Белгілі ғалым Е.Гиппиус өзінің этномузыкатанушылар үшін бағдарламалық маңызы бар: «Проблемы ареального исследования традиционной русской песни в областях украинского и белорусского пограничья» атты мақаласында дәстүрлі музыканың аймақтық зерттеулерінде сол алынған өлкенің жанрлық жүйесі, оның ішінде – басты жанры анықталып, оның сол жерде орындалып келе жатқан басқа жанрларға әсер - ықпалы зерттелуі тиіс деп есептеген [4; 8]. Жоғарыда келтірілген мысалдар сол тұжырымға сәйкес келген алғашқы талдаудан өткен мысалдар, ал Меркідегі басқа фольклорлық жанрлардың қара өлеңмен байланысын анықтау – болашақта істеуге зерттеушілер тарапынан жоспарланып атқарылатын міндет болып табылады.

Мерке әндерінің мәтіндерінде сондай-ақ, махаббат - сүйіспеншілік («Абайкөк», «Діридан-ай», «Қараторғай», т.б.) жиырма бес («Үридан», «Уғай-ай») және философиялық тарқырыптарға негізделген («Ақсұңқар», «Үри сок», «Әугигай, арман бар ма») өлең жолдары кездесті.

Аталған аймақта бұрын этномузыкатанушылар басқа өңірлерде кездестірмеген: «Дом-дом», «Діридан», «Арба келді», «Жел сөздің данасымын», «Иғаужан», «Үри-сок», «Нұрлығайын» және т.б. әндер жазылып алынды. Олардың көбінің атауы ән қайырым және қайырма сөздеріне негізделген. Сондай-ақ, экспедиция материалдарына Меркеден Арқа кәсіби стиліне жататын, бірақ ол аймақты сипаттайтын музыкалық-этнографиялық жинақтарға енген «Бердалының әні» және «Халилиләттім» ән нұсқалары кірді.

Меркі экспедициясында кездескен кейбір әндердің сөзі жалпыұлттық болып кеткен әндердің сөзімен айтылады. Мысалы: «Қасқа тіс құнаным-ай»-«Бекзатым-айдың», «Тойбастарлар» – «Ай, сәулем», «Күміс құмған-айдың» сөздерімен айтылады.

Сондай-ақ, кейбір мысалдарда өзінің емес, басқа әндердің қайырмасы жалғанған. Атап айтқанда, Н.Қалтайқызының «Ғашығына арнау» әні «Қаракөзімнің» негізгі бөлімінің әуенімен басталып, мүлдем басқа қайырмаға ұласып кетеді, ал «Әй, әгәйдың» қайырмасында Арқаның кәсіби әні «Жылқылы бай» ән кеудесінің мәтіні түпнұсқадан басқа иіріммен айтылады. Меркі экспедициясынан кездескен әндердің

бірнешеуі («Абайкөк», «Бұлбұлым», «Ақсұңқар», «Әгәй») музыкалық ерекшеліктері бойынша басқа аймақтарда орындалатын нұсқалардан қатты ерекшеленеді.

Өлеңдік өлшемі бойынша, жиналған әндердің кеудесі: 4+3+4 және 3+3+4 түрлеріне, ал қайырмалары 7-8, 11 және аралас өлшемдерге сүйеніп шығарылған. Поэзиялық құрылымы негізінен төрттармақты шумақ болса, қайырма тараулары – бір бунақтан – бірнеше жолға жалғасқан құрылымдар болып кездесті. Мұндай формадағы әндердің ел ішінде көп кездесетінін, қазақ әндерінің ырғақтық мәселесін зерттеген ғалым А.Байгаскина айтып кеткен болатын. «Общие черты лирических песен таковы: почти все песни поются в одиннадцатисложном размере: 4+3+4 и 3+4+4 и соответствуют народному названию «кара олен»...Большинство песен наделены припевами, дополняющими запевную часть, либо самостоятельными, контрастирующими с запевом» [5; 99]. Шын мәнісінде фольклорлық экспедицияда кездескен әндердің басым көпшілігі осындай формада болып шықты.

Ән кеудесінің музыкалық құрылымы бойынша, Меркі әндері жалпыұлттық жартышумақтық және толықшумақтық формаларды көрсетеді. Аталған екі негізгі құрылым типіне негізделген әндердің бір-біріне ұқсамауы – музыкалық тіл ерекшеліктеріне жататын дыбыс қатарларының, типтік әуендік иірімдерінің және солардан туындаған қайырма формаларының алуан түрлілігіне байланысты. Әндердің әуендік жүйесі диатоникалық және аралас (диатоника-пентатоника) жүйелеріне сүйеніп шығарылған.

Зерттеуші сұрақтарының топтамасына аға буын этномузикатанушылары бұрынғы экспедицияларында (идеологиялық себептерге байланысты) көп мән бермеген деректер жазылып алынды. Мысалы, болашақта үлкен көлемдегі материалды жинау нәтижесінде респонденттің шыққан тегі туралы мағлұмат Меркі ауданының музыкалық микродиалектін анықтайтын маңызды дерек болуы мүмкіндігін ескере отырып, экспедиция барысында фольклор жинаушы респонденттердің руын, ру ішіндегі тармағын сұрастырып жазды.

Материалдың ауқымды болуына байланысты, талдауға түскен нұсқалардың поэзиялық өлшемі, поэзиялық құрылымы, музыкалық құрылым және дыбыс қатары ерекшеліктері бойынша қысқаша тұжырымдар жасалды.

Меркі ауданы әндерін болашақта да жалғастырып жинау барысында оның диалектілі/микродиалектілі сипатын, музыкалық-поэзиялық жүйесінің басқа аймақтар нұсқаларымен салыстырғандағы ортақ және ерекше тұстарын бақылап анықтауға мүмкіндік беретіні анық. Жинаушы-зерттеуші Б.Бәбіжанның жергілікті ғұрыптық және ғұрыптық емес әндердің картографиясын жасау жұмысы болашақта құрастырылатын ұлттық фольклорлы-этнографиялық атласқа қосылатын өзіндік үлесі болмақ.

Аталған аймақтың географиялық орналасуы мен этникалық құрамы болашақта Меркі ауданы әндерін еларалық мәдени байланыстар мәселелеріне байланысты зерттеуге мүмкіндіктер ашпақ. Уақыттың шектеулі болғанына байланысты, фольклорлық экспедицияда басқа (бірінші кезекте, түркітілдес) елдердің фольклор нұсқаларын жазылып алынбады. Бұл міндет - жинаушының алдағы уақыттағы жұмыс жоспарларында бар міндет.

Пайдаланылған әдебиет

1. Елеманова С. (2000) Казахское традиционное песенное искусство. Алматы: Дайк-пресс. - 188 с.
2. Бәбіжан Б. (2002) Қазақтың жүз кара өлеңі. Алматы: Сорос-Қазақстан қоры. – 256 б.
3. Бекхожина Т. (1972) Қазақтың 200 әні: музыкалық-этнографиялық жинақ. Алматы. Ғылым. -232 б.
4. Гиппиус Е. (1982) Проблемы ареального исследования традиционной русской песни в областях украинского и белорусского пограничья// Традиционное музыкальное искусство и современность (вопросы типологии). Сб. трудов, вып.60. Отв.ред. Енговатова М.А. М.: ГМПИ им. Гнесиных. С.5-13
5. Байгаскина А. Е. (2003) Ритмика казахской традиционной песни. Издание 2-е. Алматы. – 204 с.

Современное состояние бытования песенного фольклора юго-запада Жетысу (по материалам фольклорной экспедиции 2018 года в Меркенский район Жамбылской области)

Б.Ж. Бабижан

Казахская национальная консерватория им.Курмангазы,
Казахская Национальная академия искусств им. Т.Жургенова
baglan_2004@mail.ru

Меркенский район расположен в предгорьях Кыргызского Алатау и имеет общие границы с севером Кыргызстана, Чуйским, Мойынкумским и Рыскуловским районами Жамбылской области. Сохранение в этой местности традиционных типов ведения хозяйства и патриархального уклада в общественных отношениях, способствуют функционированию обрядовых и, главным образом, необрядовых бытовых песен. Среди записанных образцов имеются песни, ставшие общенациональными, а также бытовые песни, аудиозаписи которых не были зафиксированы предыдущим поколением исследователей. К их числу можно отнести: «Дом-дом», «Діридан», «Арба келді», «Жел сөздің данасымын», «Иғаужан», «Үри-сок», «Нұрлығайын» и др. Также обращается внимание на песни, исполняемые на слова песен из других регионов. Имеют место примеры, в которых после основных частей песенных образцов следуют не «свои» припевы, а совершенно новый материал. Все записанные в фольклорной экспедиции песни сочинены в полустрофной и полнострофной музыкальной формах. Мелодии, песен в основном, основаны на ладах диатонической и комбинированной (диатоника - пентатоника) систем.

Ключевые слова: песенный фольклор, юго-запад Жетысу, Мерке, системный метод, кара олен, поэтический текст, музыкально-поэтическая форма.

The current state of existence of song folklore of the south-west of Zhetysu (based on materials from the 2018 folk expedition to the Merke district of the Zhambyl region)

B. Zh. Babizhan

Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy,
Kazakh National Academy of Arts named after T.Zhurgenov
baglan_2004@mail.ru

Merke district is located in the foothills of the Kyrgyz Alatau and has common borders with the north of Kyrgyzstan, Chuisky, Moyynkumsky and Ryskulovsky districts of Zhambyl region. The preservation in this area of traditional types of farming and the patriarchal way of life in social relations, contribute to the functioning of ritual and, mainly, non-ritual household songs. Among the recorded samples there are songs that have become nationwide, as well as everyday songs whose audio recordings were not recorded by the previous generation of researchers. These include: “House-house”, “Diridan”, “Arba Keledi”, “Zhel sozdin danasymyn”, “Igauzhan”, “Uri-sok”, “Nurlygayyn”, etc. The author draws attention to the songs performed by words of songs from other regions. There are examples in which, after the main parts of the song samples, not “their” refrains follow, but a completely new material. All songs recorded in the folk expedition are composed in a semi-strophic and full-strophic musical forms. Melodies and songs are mainly based on the frets of the diatonic and combined (diatonic-pentatonic) systems.

Keywords: song folklore, southwest Zhetysu, Merke, systemic method, kara olen, poetic text, musical and poetic form.

Редакцияға 12.12.2019 түсті.